

Après la mort

Un viatge amb sant Vicent al més enllà medieval **Albert Toldrà**

3i4
edicions

(PREMI OCTUBRE D'ASSAIG)

Apocalipsi medieval

Prenent com a guia els sermons de sant Vicent i confrontant imatges i altres textos de la cultura baixmedieval, Albert Toldrà ha elaborat un estudi sobre l'imaginari medieval del més enllà. Una concepció de la vida després de la mort fascinant per la seua complexitat, varietat i concreció.

Entre finals del XIV i principis del XV, quan es produeix la predicació de sant Vicent Ferrer, tota una sèrie de crisis i catàstro-

fes es van abatre sobre el continent: fams, guerres, revoltes camperoles, el flagell de la pesta negra i un context religiós general de disgregació. Europa va esdevenir, en paraules de Delumeau, *el país de la por*. Aquesta situació és la que possibilita i explica el gran èxit de la predicació de sant Vicent, que tenia com a temàtica central l'anunci de la vinguda de l'Anticrist, la fi del món i el judici final. La insistència en la imminència de la fi, expressada amb una impressionant panòplia de recursos oratoris, és el que explica en últim terme l'enorme comoció popular que produïa la predicació del sant, que era conegut entre els seus contemporanis com *l'àngel de l'apocalipsi*.

APRÉS LA MORT.
UN VIATGE AMB SANT VICENT
AL MÉS ENLLÀ MEDIEVAL

ALBERT TOLDRÀ

ED. TRES I QUATRE. VALÈNCIA, 2000

A l'hora d'encarar-se amb els sermons de sant Vicent, la majoria d'estudiosos han pre-

ferit centrar l'atenció en l'estudi de les tècniques oratòries. L'enfocament *d'Aprés la mort*, d'Albert Toldrà, guanyador del darrer premi «Joan Fuster» d'assaig, és ben diferent. Prenent com a guia els sermons de sant Vicent –tant els catalans com els corresponents a la campanya castellana del sant, i confrontant imatges i altres textos de la cultura baixmedieval, Toldrà ha escrit un assaig de cultura medieval sobre l'imaginari gòtic del més enllà.

Aquest estudi l'ha organitzat en tres parts. En la primera analitza la concepció medieval del temps, amb el seu caràcter linial i irreversible. Tot està escrit, passat i futur. La història de la humanitat és un procés tancat, dividit en una sèrie d'etapes clarament diferenciades, anàlogament als quatre dies que

Llàtzer estigué mort abans de ressuscitar. El tercer dia –*dia de gràcia o segle espiritual*–, correspon al moment en què predica sant Vicent: *és ara, e'l tenim ja per la coha*. Resta pe arribar *Lo quart dia, que serà tost, tost e ben tost, serà llei de ira: Antecrist*. Després d'aquest quart dia, vindrà el judici i el *segle perpetual*. L'existència individual o col·lectiva es concep, dins d'aquest marc temporal, d'una manera agonística, com un combat moral, que comportarà càstigs o recompenses. L'escatologia és, així, essencial al cristianisme, i més en un temps en què tot de signes suggerien que la destrucció i el final del món eren imminents. Algunes de les imatges de la fi del món que recull Toldrà resulten impressionants, com la que recorda d'una forma torbadora una catàstrofe nuclear: *toda la tierra quedará assí como farina blanca, que non averá lodo e será todo puro e limpio*. O causen un efecte suggestiu i estrany, com en la utilització del part com a metàfora de la resurrecció: *una dona nos parirà a tots, ço és, la terra*. En la segona part, l'estudi de Toldrà ressegueix els espais del més enllà, que en la mentalitat medieval adquirien una precisió topogràfica i una varietat plena de matisos. Hi havia el cel, diferent del paradís terrenal, la terra, els llimbs dels patriarques, els dels innocents, el purgatori i, és clar, l'infern. Tots aquests espais s'organitzaven jeràrquicament,

d'una manera simètrica, i tenien un caràcter obert i transparent. Finalment, en la tercera i última part del llibre s'estudien els habitants del més enllà: els àngels i dimonis, amb totes les seues respectives activitats, organitzacions, etc. La descripció, tan completa i detallada, que ha realitzat Toldrà del més enllà medieval resulta fascinant per al lector actual, per la varietat, complexitat i coherència d'aquest món imaginari, que arriba a ser d'una concreció obsessionant. Així, en el moment de la resurrecció de la carn tots ressuscitarem amb *la pus perfeta edat de l'hom, que és de 33 anys*. I un dels aspectes que revestirà la felicitat en el cel és que tindran –els salvats– *los budells plens de una liquor gloriosa e clara, e aquella nunca farà sinó muntar e davallar per los budells, e tu assaborir bé*. Encara que d'elaboració culta, aquesta concepció del més enllà s'havia difós entre les masses populars mitjançant la predicació i la iconografia. Els dos mons –el d'abans i el de després de la mort– es trobaven totalment interrelacionats i, de fet, funcionaven com un duplicat l'un de l'altre. És aquesta interrelació entre tots dos el que dóna al més enllà medieval la seua complexitat i el seu poder de suggestió.

Enric Iborra

W B C

A B C

Brattinga (1965)

El Fuster aforístic

Aquest *corpus* d'aforismes que ha reunit Isidre Crespo té el valor impagable d'aplegar no sols els reculls publicats per Fuster, sinó també els que l'editor ha extret de la seua obra. Inclou una bona i ben informada «Introducció», una bibliografia i unes propostes didàctiques molt útils. Imprescindible.

AFORISMES

JOAN FUSTER

INTRODUCCIÓ I PROPOSTES DIDÀCTIQUES
D'ISIDRE CRESPO

ED. BROMERA.ALZIRA, 2000

En l'entrevista simulada a Joan Fuster, confeccionada hàbilment per Isidre Crespo amb materials extrets de papers fusterians, li fa dir que l'aforisme, per la seua mateixa entitat *retòrica*, corre el risc de ser manipulat gairebé en els seus propis termes, per a fer-li dir, si més no, una cosa diferent. N'hi ha prou, afirma, de donar-li la volta.

El cas de Fuster és especial, sembla. Almenys així ho creia un personatge tan important com Pierre Vilar. Ell contava que havia tractat de «donar-li la volta» als aforismes de Joan Fuster, i no hi podia. Fuster, com he recordat, afirma que l'aforisme «per la seua entitat *retòrica*», es presta a aquest joc. Si Pierre Vilar té raó, en bona part, si més no, cal pensar que l'escriptor de Sueca es curava en salut i ell mateix posava a prova l'aforisme que se li havia acudit...

Perquè ell, com a bon relativista o bon escèptic, estava immunitzat o vacunat contra les afirmacions o negacions autosuficients. Si els seus aforismes s'aguanten és, paradoxalment, perquè estan tocats de la seua cautela sistemàtica, del seu estil interrogant de pensar. La validesa, però, no és al capdavant l'única cosa que podria justificar els aforismes de Fuster. Poder o no «donar-los la volta» resulta, en definitiva, cir-

cumstancial. Ell mateix assumia tranquil·lament aquesta possibilitat i s'hi conformava. El que importa és el valor dels seus aforismes des d'altres punts de mira. El que importa és que ens sorprenguen, que ens descobresquen evidències, que ens resulten divertits, que ens facen pensar...

Isidre Crespo, així ho creu i ens ha fet el regal de recopilar, pràcticament, tots els aforismes de Fuster. En aquest volum inclou no sols els que ja van ser publicats en reculls especials (*Judicis finals, Consells, proverbis i insolències*, per exemple), sinó, a més, els que es troben «solts», que apareixen «ben delimitats tipogràficament però inscrits en el flux d'un volum d'assaig». I encara, hi ha en aquest volum un tercer cercle que Crespo ha «punxat» en els textos fusterians. Són aforismes «*intertextuals*». «Aci i allà –diu– Fuster ens sobta amb frases contundents, definitòries, amb valor de generalització sapiencial».

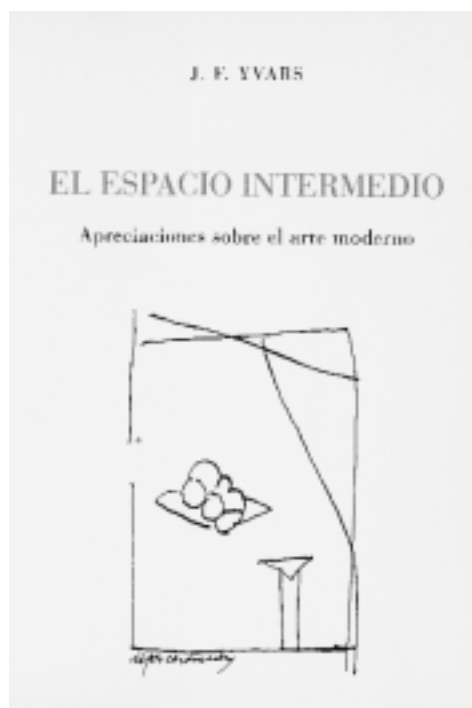
Josep Iborra

El arte como reflexión

Dos obras recientemente editadas por Albatros, recogen textos y notas de crítica de arte del que fuera director del Institut Valencià d'Art Modern (IVAM), Juan Francisco Yvars. El tono didáctico, lenguaje directo y preciso, así como el punto de vista del estudio son la característica principal de estos escritos.

AL TIEMPO DEL ARTE. NOTAS DE CRÍTICA
J.F.YVARS

EL ESPACIO INTERMEDIO.
APRECIACIONES SOBRE EL ARTE MODERNO
J.FYVARS

ALBATROS.VALENCIA 2000

Aparecen casi simultáneamente dos libros editados por Albatros en los que se recogen textos del profesor, traductor y editor, Juan Francisco Yvars, que fue también director del Institut Valencià d' Art Modern (IVAM) , cuyas páginas de notable elocuencia disfrutarán todos aquellos que se interesen por el mundo del arte.

El primero de ellos, *Al tiempo de arte* es una selección de los artículos publicados quincenalmente durante casi cuatro años por J.F. Yvars en *La Vanguardia* de Barcelona bajo el epígrafe, *A través del espejo*, que el autor escribía durante su estancia en Londres para la realización de una investigación sobre las raíces del arte moderno. Por ese motivo la mayoría de artículos versan sobre exposiciones celebradas en la capital británica aunque incluye algunas como la de Picasso celebrada en el Palazzo Grassi de Venecia o la de Lucio Fontana en el Palazzo delle Esposizioni de Roma, así como otros textos sobre escritores como George Steiner o curiosas semblanzas de personajes como Peggy Guggenheim.

Los artículos aquí seleccionados tienen las características propias de todo trabajo periodístico: la brevedad, el lenguaje directo y, de alguna forma, un tono didáctico que permite que su lectura resulte de interés para todo tipo de lectores no sólo para el experto. Se agradece en ellos que el autor no utilice un lenguaje críptico y petulante, ni las incomprensibles e ilegibles naderías pseudofilosóficas tan frecuentes en las críticas de arte. Son textos que ilustran, enseñan y dan pautas para com-

prender la magnitud de los artistas y su obra. Es un libro que se lee con agrado, que instruye, entretiene y que, lejos de perder interés tanto por lo efímero del artículo periodístico como por el carácter temporal de las exposiciones sobre las que trata, aporta una serie de reflexiones críticas sobre el mundo del arte que le imprimen carácter histórico.

Por otra parte, *El espacio intermedio*, trabajo en el que se aprecia igualmente, una marcada tendencia didáctica, reúne textos escritos en diferentes momentos por J.F. Yvars para catálogos y revistas especializadas. A modo de breves ensayos los textos aquí recogidos nos dan la visión del autor sobre el arte de hoy y algunos de los problemas estéticos de la recepción artística, son una especie de acercamiento a obras, artistas e incluso algunas circunstancias en torno a la interpretación histórica. Sin duda, es la aproximación de un erudito, de un gran conocedor y estudioso de la obra de arte por lo que el lector aficionado a este tipo de lecturas disfrutará con las apreciaciones de J.F. Yvars.

Dos obras, sin duda, que contribuyen a enriquecer el debate y el estudio de la obra artística. Dos lecturas interesantes para quienes tienen interés en profundizar y conocer el mundo del arte, pero también para el experto. Imprescindible, además, leer el prólogo en los dos libros del propio Ivars que nos sitúa y pone en contexto los escritos seleccionados en los dos volúmenes.

Lourdes Rubio

Un humanista il·lustrat

Bestiari és una recopilació d'articles de Martí Domínguez publicats majoritàriament al setmanari *El Temps*. L'autor hi ha sabut integrar, sense calçadors ni afegitons forçats, l'erudició literària i el coneixement etnobotànic. Els articles de Martí Domínguez són plens d'anècdotes que ens desvetllen les «intimitats» de la mare naturalesa.

BESTIARI

MARTÍ DOMÍNGUEZ

EDITORIAL TRES I QUATRE, VALÈNCIA, 2000

Segurament, els casos de Martí Domínguez i de Joan Pellicer són únics al País Valencià, pel que fa a un tipus d'intel·lectual que hom podria qualificar d'humanista. El precedent de Fuster ens podria fer pensar que es tracta de dos casos agònics –i faig servir el mot sense cap càrrega pejorativa– d'un humanisme tardà. Hom diria que es tracta dels epígons del mestre de Sueca. Sense negar la influència de Fuster (són tants els escriptors actuals que hi han estat influïts!), cal subratllar, però, que Martí Domínguez i Joan Pellicer han sabut imprimir als seus escrits un segell personal que es deriva, en gran part, de l'origen científic dels seus coneixements. L'humanisme de Martí Domínguez, per exemple, parteix de la interdisciplinarietat i d'una concepció global de la natura. Una concepció segons la qual ecosistema i home són indèstriables. Martí Domínguez combina els coneixements de la biologia amb un bagatge cultural i literari realment envejables, propi de l'il·lustrat que li agrada ser. Literatura i biologia són, doncs, els fonaments de la «literatura assagística» de l'escriptor. Però hi ha més encara: l'apunt històric, la reflexió lingüística, la dada fitoterapèutica... acaben de reblar el clau dels seus articles d'etnobotànica, sobretot, però també de qualsevol altra matèria. El cas de Pellicer és semblant, tot i que

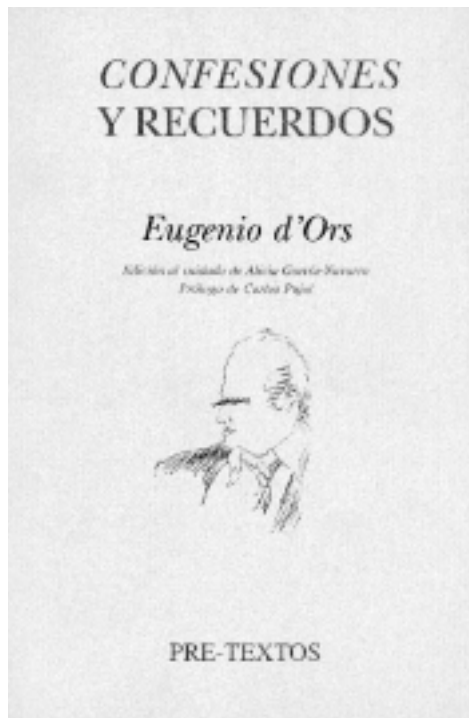
les seues obres són més a prop de la saviesa popular –sovint amb un caire volgudament local– que de l'erudició i l'exquisedesa de Martí Domínguez. Sia com sia, Joan Pellicer i Martí Domínguez són dos casos de lletraferits imbuïts de ciència sense parangó a la resta del territori. A Catalunya hi ha els precedent il·lustre del botànic Pius Font i Quer. I, molt recentment, Celdoni Fonoll ha confeccionat un treball –*Veus d'ocells* (Edicions Lynx)– que s'acosta una miqueta a la manera de fer dels escriptors valencians esmentats. Però, vistos en conjunt, cap dels dos escriptors catalans no han orientat les seues investigacions en un tot integrat, segons la vella accepció grega de la filosofia.

La virtut del *Bestiari* rau en el fet de saber integrar la dada científica i la citació literària en un «Tot» que ens obliga a estimar la natura perquè, gràcies a Martí Domínguez, aprenem a anar més enllà de l'escorça per descobrir, així, la saba del coneixement, que és humà per estar perfectament lligat a la natura. El *Bestiari* és un exemple de literatura assagística que va de la ciència a la literatura i passa, sense excessos ni pedanteries, pel camí pla de la saviesa.

Juli Capilla

L'anecdòtic Eugeni d'Ors

Aquest recull de papers d'Eugeni d'Ors constitueix una interessant novetat editorial. Es tracta d'articles en què d'Ors parla d'ell mateix però, també, de la generació del 98, per exemple, o de Goethe o Rubén Darío. De fet es podria incloure en el seu *Glosario*.

CONFESIONES Y RECUERDOS

EUGENIO D'ORS

ED. ALICIA GARCÍA NAVARRO

PRE-TEXTOS. VALENCIA, 2000

D'entrada, trobar-se amb un llibre nou d'Eugenio d'Ors, que porta el títol de *Confesiones y recuerdos*, resulta insòlit, i per això mateix, temptador. De tots és ben sabut que *Xènius* i el seu successor don Eugenio, condemnà permanentment, com un pecat el subjectivisme, les confessions personals en forma de dietaris més o menys manifestades en l'obra d'un escriptor, un artista o un músic. Aquest era, a més, el camí de donar valor a l'anècdota –personal, tan efímera– en perjudici de la categoria ideal, i per això, eterna. La inclinació a la confessió era romàntica, és a dir, mal-sana. Aquesta convicció el portà a tal extrem que, quan el llegim, mai no sentim la presència encara que fóra discreta, de l'autor, com passa per exemple, en Josep Pla. El trobem distant amb el seu estil conceptuós, rebuscat, epigramàtic. Parla com una mena de protonotari de la «Cultura» –la seua gran especialitat. Només com a tal està permanentment present. El que li importava era aparèixer com el gran «definidor», que es volia, atent a «les palpitations dels temps».

Però, i *i l'home* d'Ors? No hi és a la seua obra. Ens quedem sense saber què era o qui era, què pensava realment de les coses, del seu temps i del seu món, de la seua pròpia peripècia personal, no íntima, sinó la de l'intel·lectual que es va embarcar en la seua aventura. Ens

enlluerna amb els seus jocs de mans o d'idees i arriba un moment en què pensem que és un comediant, un sofista, una pura màscara darrere la qual s'amaga. Era realment català? Era realment catòlic, o clàssic, com afirmava? En aquestes condicions no és estrany que Carlos Pujol ens pose en guàrdia, amb raó: «El que cándidamente busque en este libro confesiones va apañado». Tanmateix, en aquest aplec d'articles se li ha posat el títol, enganyós per principi, de *Confesiones y recuerdos*. Perquè ens trobem amb el d'Ors de sempre, el del *Glossari*, si més no. Sí, hi ha apunts de la seua infantesa, «Confesión de un hijo de otro siglo», o familiars, «Recuerdos sobre México y Cuba», o un intent de posar-se –com volia fer-ho amb tot– dins d'un quadre sinòptic, «Confesión a Valéry Larbaud»... o els seus records de Rubén Darío o el seu intent de «definir» la Generació del 98, amb un dur atac a Blasco Ibáñez... Tant se val, quan parla d'ell, sempre ho fa convençut –com Goethe, el seu model– que la seua vida era simbòlica.

No li calia, doncs, ocupar-se de la seua anècdota, ni, menys encara, explicar-la o justificar-la. En aquest sentit ens va deixar amb un pam de nas. Al capdavall, però, i a pesar seu ens ha quedat un don Eugenio especialment anecdòtic.

Josep Iborra

Re-crear la història

A partir de l'espectacle coreogràfic de S. Sempere, inspirat en textos d'Erasme, Vives i Moro, aquest volum recull escrits de i sobre els tres humanismes més importants del segle XVI, on es posa de manifest la seua defensa del seny i la tolerància i el seu èmfasi en la recerca de la veritat.

DE CIVILITATE: ESCRITS I DANSA SOBRE L'HUMANISME

MARTÍ DOMÍNGUEZ, VICENT J. ESCARTÉ,
SANTIAGO SEMPERE, ENRIC SÒRIA, AMB TEXTOS
D'ERASME DE ROTTERDAM, LLUÍS VIVES I TOMÀS MORO

EDICIÓ A CURA D'ANTONIO SOLANO

COL. ACADÈMIA DELS NOCTURNS, SÈRIE: ESCENES.

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA. VALÈNCIA, 2000

Hi ha una manera de retratar figures històriques que em sedueix especialment: quan l'autor és capaç d'introduir-se sota la pell de l'home –o la dona– d'una altra època, sovint llunyana, i el fa parlar en primera persona, sent fidel a la Història i, sobre tot, a la versemblança. D'aquesta manera aconseguim, màgicament, sentir-lo humà i proper. En el petit volum que ara ens ocupa, Vicent Josep Escartí recrea la veu de Tomàs Moro en un preciós monòleg interior que l'humanista hauria mantingut la nit anterior a ser decapitat, a conseqüència de les seues obres i paraules. En gairebé sis pàgines, Escartí fa un repàs precís i commovedor de la vida i el pensament del creador d'*Utopia*. És, al meu parer, un dels textos més interessants del llibre, juntament amb «Natura i símbol», de Martí Domínguez. Però siguem ordenats i descriptius –ans que valoratius i apassionats?–. *De civilitate...* té el seu origen en l'espectacle coreogràfic homònim de Santiago Sempere inspirat en textos d'Erasme, Moro i Vives. L'estructura del llibre és la següent: una aproximació a les biografies –lliures, obertes, literàries– dels tres humanistes per J. V. Escartí, Antonio Solano i Enric Sòria; un conjunt de textos de Vives, Erasme i Moro sobre l'educació, la divinitat, l'amor i l'odi, la propietat, la societat i la saviesa. I una tercera part que inclou, d'una banda, una breu reflexió de S. Sempere sobre la possibilitat de «“filosofar” amb el cos o de

“ballar filosofant”» i d'altra, una entrevista on el coreògraf desenvolupa les seues idees sobre el llenguatge corporal. Aquestes visions es completen amb la reproducció a l'«Apèndix» del document de treball per a la primera part de l'espectacle: una mena de guió dramàtic per als assajos dels ballarins.

A més a més, el llibre inclou, com havíem esmentat –tornem al caos de la passió?–, l'assaig «La interpretació de la naturalesa en la pintura del Renaixement», on l'escriptor i biòleg Martí Domínguez explica els possibles significats simbòlics del paó, la cadenera i la garsa (indici de mal averany), del caragol (símbol de la resurrecció i de l'òrgan sexual femení) i d'algunes plantes com el melic de Venus i la conval·lària, així com una reflexió sobre la naturalesa del fruit prohibit; tot això exemplificat en pintures de Jan van Eyck, Piero della Francesca, Ghirlandaio, Rafael, Dürer, Bronzino, Botticelli i Francesco del Cossa, oportunitat reproduïdes al volum. Així, Domínguez ens mostra com «sota una flor insignificant o sota la senzilla representació d'un ocell, s'amaga la veu oculta de l'autor, l'erudició finíssima de l'artista, que ha romàs singularment emmudida o incompresa durant segles». Un llibre, sens dubte, que ofereix una singular aproximació a les vides i les idees dels humanistes més importants del segle XVI.

Arantxa Bea

L'amor és com la verdolaga

La continuació del *Costumari Botànic (1)* ens ofereix noves dades per al nostre catàleg florístic i de saviesa popular, abans que no desapareguen algunes de les persones que encara en poden donar testimoni per a les generacions futures.

COSTUMARI BOTÀNIC (2)

JOAN PELLICER

EDICIONS BULLENT

En temps de les dones belles escarransides i pàl·lides, hereves llunyanes de l'amor romàntic per la sensibilitat tuberculosa, heus ací, per contrast, la primera heroïna que apareix al *Costumari Botànic 2*: dona Obdúlia Alcaraz Gisbert, «excel·lent i molt amable mestressa de casa». Aquesta dona amb nom de referències villalonguianes ha estat l'elegida per Joan Pellicer per il·lustrar la pàgina que dedica als agraïments en aquest segon volum del treball premiat amb el Bernat Capó 1999. I és que Pellicer, i no se n'amaga, té molts agraïments a fer cada vegada que publica algun fragment del seu treball diari: les dones i els homes del territori diànic, o comarques centrals valencianes, perquè ens entenguem. Quan arriba a un poble, aquest Doctor en Medicina pot tenir els contactes ja fets i adreçar-se directament als savis i sàvies de les plantes medicinals, o pot mirar d'exhumar informació dels racons infraverbals de l'esperit d'aquell sequier, o d'aquella fornera, o de l'home que crema la brosta quan el nostre autor camina pels rodals que ha triat aquell matí. Després, per mitjà d'un mètode tan simple com científic, recopila les dades, les ordena, les recull, i les reescriu una vegada les fonts informadores n'han verificat el contingut. De vegades els costumaris de Pellicer ens fan la impressió de repetició d'informacions. Cadascuna de les biblioteques vivents amb què topa aquest home prim, bon escoltador i bon parlador, li aporten petites explicacions que són lleugerament diferents de l'informant anterior. Totes les dades són recopilades amb la delicadesa

amb què hom guarda els minerals d'una col·lecció infinita. L'important dels *Costumaris* que ha publicat Bullent, més enllà de les dades botàniques estrictes que podem trobar en llibres de tota mena, són aquestes dades etnobotàniques de les quals es mostra tan orgullós el col·leccionista de costums que és el nostre metge. Com importants són, també, les referències culturals, mitològiques o antropològiques que inclou l'explicació de cada planta.

El *Costumari Botànic (2)* para atenció a algunes de les plantes de les quals no tenim consciència que siguen medicinals, o bé perquè estan fortament domesticades, o bé perquè en percebem els fruits amb la idea que ens són un aliment i no una tisana, que és el que sempre ens ve a la ment quan parlem de plantes medicinals. Hi trobareu la pomera, l'olivera, el blat, la dacsa, el magraner,...

Aquest darrer treball de Joan Pellicer és un esglaó més en la tasca científica d'un dels recopiladors pacients dels nostres sabers populars que aniran desapareixent amb la globalització, si és que no comencem a aplicar-los tota mena de cataplasmes i olis de pericó, o el que és el mateix, si no comencem a fotografiar-los –escrita i oralment– per a les generacions que vindran. Malgrat les dificultats d'una tasca sovint ingrata, Joan Pellicer continua premiant els seguidors d'aquesta cultura popular amb petites càpsules de saviesa que demostren que l'amor –a la cultura pròpia– «és com la verdolaga: per molt que la gires, sempre agarra».

Maite Insa

«Todo por la patria»

A *La desintegració de Iugoslàvia* Daniele Conversi analitza els esdeveniments que es van produir arran de l'inici de la desintegració de Iugoslàvia, el 1991, i fins al 14 de desembre de 1995, dia en què els presidents de Bòsnia, Croàcia, Sèrbia, i els líders del Grup de Contacte per a l'exIugoslàvia (els EUA, la Gran Bretanya, França, Alemanya, Itàlia i Rússia) van signar, a París, els acords de Dayton.

LA DESINTEGRACIÓ DE IUGOSLÀVIA

DANIELE CONVERSI

COL. «EL MÓN DE LES NACIONS», 5

**UNIVERSITAT DE VALÈNCIA-EDITORIALS AFERS
VALÈNCIA-CATARROJA, 2000**

Les quatre grans guerres balcàniques (Eslovènia, Croàcia, Bòsnia i Kosovo) s'expliquen únicament si atenem la causalística interna i els factors exògens que hi van operar al llarg de la dècada dels noranta. Fet i fet, la perspectiva analítica que Daniel Conversi ha esbossat a *La desintegració de Iugoslàvia* ens ajuda a desvetllar com els factors interns i els externs van convergir en el calidoscopi multicolor de la península balcànica per fer-ne bocins, qui sap si per sempre més, una realitat política que ens havia estat presentada tradicionalment com a multicultural i multiètnica.

En opinió de Conversi, la inhibició inicial d'Occident respecte a Iugoslàvia obeeix a dos factors determinants. D'una banda, al temor, per part de França, Anglaterra i els Estats Units, principalment, que Alemanya, sobretot a partir de la unificació, ressuscitara els vells fantasmes d'un gran imperi que arribaria fins a les amables costes de la mar Adriàtica. I, de l'altra, a la sempiterna animadversió jacobina dels estats occidentals, especialment reticents, quan no contraris o altament bel·ligerants, a qualsevol intent, fóra o no legítim, de secessionisme. Aquesta animadversió occidental pels secessionismes, unida a l'amor per l'*statu quo* dels estats-nació tradicionals, han estat les causes principals d'una miopia internacional que tingué una conseqüència immediata: la inoperància de l'Aliança

Atlàntica i la incapacitat dels països occidentals per reaccionar davant les atrocitats comeses pel règim parafeixista de Slobodan Milosevic. La conseqüència de tot plegat és que, durant bona part del conflicte balcànic, Occident va creure que es tractava de l'estira i arronsa entre unes repúbliques deslleials i una Sèrbia víctima dels secessionismes perifèrics.

A *La desintegració de Iugoslàvia*, Conversi posa al descobert l'astúcia d'un règim per engalipar els detractors del projecte nacionalista ètnic de creació d'una gran Sèrbia. Val a dir que, durant bona part de la dècada dels noranta, Milosevic va enganyar Occident fent el paper del redemptor i salvador de la unitat de la pàtria iugoslava, quan en realitat el que pretenia era afermar la voluntat messiànica de bastir, sobre les cendres de la ignomínia, la barbàrie, la destrucció i el genocidi ètnic, la gran Sèrbia que somniava. I és, precisament, la voluntat homogeneïtzadora d'aquest sàtrapa incontestable, comparable a Hitler o Pol Pot, la que explica la tragèdia de Iugoslàvia. El més descoratjador de tot és que l'enganyifa de Milosevic es va convertir ben aviat en engany flagrant; que Sèrbia va reeixir en el seu projecte homogeneïtzador i que el malson del nacionalisme ètnic excoent serbi plana encara, com una amenaça insondable, sobre la víctima propícia i desprotegida de Kosovo.

Juli Capilla

La memòria de l'anarquisme

Perdre les guerres o les revolucions no sol resultar el millor per a perpetuar la memòria de les idees i dels homes que les dugueren a terme. L'obra de Murray Bookchin, tot i ser publicada per primera vegada el 1977, recupera d'una manera sòlida la història de l'anarquisme ibèric.

*LOS ANARQUISTA ESPAÑOLES.
LOS AÑOS HEROICOS 1868-1936*

MURRAY BOOKCHIM

COL. «VIVA LA REPÚBLICA»

NUMA EDICIONS. VALÈNCIA, 2000

El nordamericà Murray Bookchin publicà per primera vegada el 1977 un assaig que amb el temps ha esdevingut fonamental per a conèixer el desenvolupament de l'anarquisme ibèric des dels seus orígens. En aquest volum, subtítulat *Los años heroicos*, repassa la història del moviment des de l'endemà de la Revolució Gloriosa del 1868 fins el 18 de juliol del 1936, amb un exhaustiu però gens feixuc examen de les causes i els fonaments d'una ideologia llibertària que va arribar a esdevindre una de les forces fonamentals de l'esquerra arreu de l'Estat espanyol.

El treball de Bookchin es mostra com a fruit d'una meticulosa revisió dels materials existents a l'època de redacció, així com també d'una extensa investigació envers els anarquistes de l'exili i els estrangers. Com a resultat observem una obra àgil, de lectura precisa i que sense abusar de les sempre interessants notes, és capaç de transmetre amb una admirable claredat què suposà en la història del 1868 al 1936 la presència de l'anarquisme. Al mateix temps, constitueix una galeria de personatges –des de noms tan coneguts com el *Noi del Sucre*, el «sant anarquista» de Cadis Fermín Salvochea, el tan conegut Durruti (el fusell-metrallador del qual es conserva al Museu Militar de València, per cert) a simples jornalers anònims– que

d'una o altra manera configuraren, des del seu paper respectiu, l'esdevenir històric i una narració inhabitual, gairebé una novel·la històrica, on la coralitat dels personatges que intervenen narren una part gens menyspreable del passat històric.

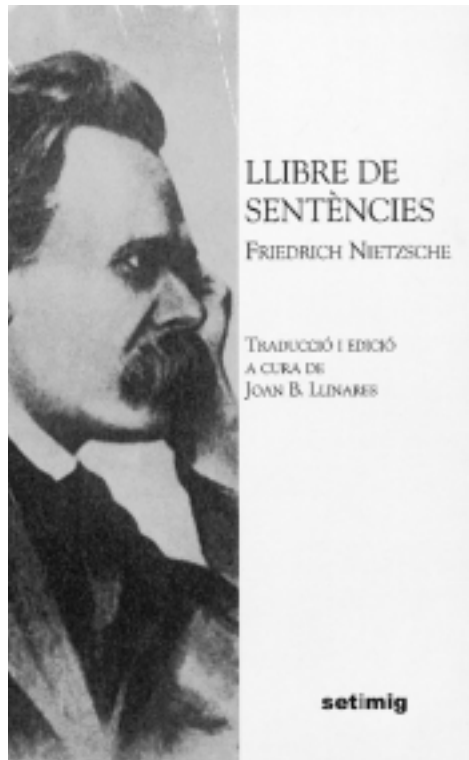
L'obra cobra encara més vigència atès que en l'actualitat tota aquesta puixança sembla no haver existit mai, car no debades l'anarquisme, o millor dit, la seua memòria, no resistí la llarga nit del franquisme sense ressentir-se'n intensament i perdre la major part de l'anterior força que havia gaudit entre la classe obrera.

Potser nosaltres, com a lectors, patim la suau distorsió d'haver llegit la història que escriuen els vencedors; aquest llibre, però, vol ser un full arrencat amb violència i que ha tornat davant els nostres ulls. No tot fou tan senzill o tan definit com hem estat acostumats a pensar, podria dir-nos Bookchin, els infinits matisos de la història es veuen reflectits en una investigació com aquesta. No es tracta d'una història triomfal, doncs, tots coneixem ja el final tràgic, però podem recuperar parts de la memòria col·lectiva que s'ha esvaït. Són, com podria dir Joan Perucho, els sons inaudibles i fascinants.

Alexandre Navarro

Aforismes i dictats extramorals

L'editorial 7 i mig, per celebrar el primer centenari de Friedrich Nietzsche, publica *Llibre de sentències*. Un interessant aplec d'aforismes que deixara inèdits el pensador alemany a la seua mort. Aquests aforismes recuperen el Nietzsche més lúcid i valent.

LLIBRE DE SENTÈNCIES

FRIEDRICH NIETZSCHE

TRADUCCIÓ DE JOAN B. LLINARES

7 I MIG. VALÈNCIA, 2001

Al *Llibre de sentències*, compostat per vora 500 aforismes—445 dels quals numerats—, el segueix un text primerenc titulat *Sobre veritat i mentida en sentit extramoral*. Ambdós formen part dels volums desè i primer respectivament de les obres completes del filòsof, *Kritische Studienausgabe* (1980). Però el que resulta interessant per als estudiosos puristes és que poden seguir la versió alemanya amb aquest volum de 7 i mig perquè el *Llibre de sentències* es presenta en edició bilingüe.

El *Llibre de sentències*—escrit a Tautenburg l'estiu de 1882— concentra el pensament de qui ha passat a la història de la filosofia com un autor de reflexions sobre el llenguatge, la concepció de la ciència, l'escepticisme, la tragèdia, la mort de l'art, la genealogia de la moral, la sexualitat, el superhome, les dones, etc. Però, sobretot, cal seguir llegint Friedrich Nietzsche per fugir de la banalització en què va caure el seu pensament, posterior al classicisme de Goethe, i que va afegir a la filosofia l'estima per «la psicoanàlisi i l'existencialisme, la revolució artística dels expressionistes i dels formalistes, la voluntat d'estil arriscat i alhora trontollant, la renúncia a les utopies, als idil·lis i a les fonamentacions de caràcter general, la conjuminació de fisiologia i coneixement, de cos i d'esperit». I per desfer la memòria corrompuda de l'autor, cal fer-li cas una vegada més i anar a pams amb aquest llibre, meditar i ruminar cadascuna de les màximes amb una lectura atenta i paladejadora; sense presses.

Respecte a l'opuscle *Sobre la veritat i la mentida en sentit extramoral*—escrit l'any 1873— es tracta d'un text fonamental per comprendre la seua teoria del coneixement. Per Friedrich Nietzsche «La veritat, la mentida seran considerades des d'un punt de mira extramoral, és a dir (...), sense que la veritat siga automàticament signe de bondat i de bellesa—i la mentida, per contra, un equivalent necessari de la dolenteria i de la lletgesa— com sembla que ha estat habitual en la filosofia des de les obres de Plató». Amb tot, el que pretén fer veure Friedrich Nietzsche és com «amb les paraules, mai no s'arriba a la veritat, mai no s'aconsegueix una expressió adequada» i d'ací la necessitat de les metàfores, puix «només tenim metàfores per les coses, que no corresponen gens ni mica a les entitats originàries» I vist així, la veritat esdevé el fruit de la tradició que ens fa veure les figures retòriques dins d'un ordre dogmàtic. Per tant, mentim quan diem la veritat seguint una convenció fixa, i d'ací que s'impose l'oblit d'aquest primitiu món de metàfores per aconseguir la veritat. Ja es veu com amb el filòsof Friedrich Nietzsche, tant si es tracta de l'opuscle primerenc *Sobre la veritat i la mentida en sentit extramoral* com dels aforismes que deixà inèdits, sempre hi rau una coherència que situa la seua filosofia dins d'un projecte de coneixement estructurat amb rigor que abasta tota la seua obra.

Pasqual Mas

Vicent Andrés Estellés: quan la revolta es féu veu

Dominic Keown, professor de llengua i literatura catalana a la Universitat de Cambridge i president de l'Anglo-Catalan Society, aporta amb *Polifonia de la Subversió* un nou i inestimable material per tal de conèixer millor una de les gran veus poètiques de la literatura europea moderna, el valencià Vicent Andrés Estellés.

POLIFONIA DE LA SUBVERSÍO.
LA VEU COL·LECTIVA DE VICENT ANDRÉS ESTELLÉS

DOMINIC KEOWN

COL. «ARGUMENTS»

TÀNDEM. VALÈNCIA, 2000

Ho apuntava Francesc Parcerisas citat per Jaume Pérez Montaner i Vicent Salvador a «Una aproximació a Vicent Andrés Estellés» (Ed. 314, València 1981). Parcerisas es queixava de com l'intel·lectual modern havia optat pel silenci davant l'absurd i la buidor de les paraules alhora que assenyalava com justament el poeta de Burjassot feia pensar en una actitud oposada a aquesta, de la seua «dèria irada per parlar». També Salvador i Pérez Montaner destacaven com Estellés «amb plena consciència, lluita amb el seus versos contra la mediocritat i l'absurd». De nou Pérez Montaner, al seu pròleg a l'antologia del poeta valencià publicada en 1993 per la Generalitat Valenciana, afirmava que la singularitat poètica d'Estellés residia en el seu to plural, «en el sentit de voler abastar totes les manifestacions de la vida humana», en el seu «compromís insubornable i desmesurat amb la paraula» que convertia els seus poemes en «col·loquis inescotables» o en «inventaris caòtics d'un món que es perd irremediablement, com un intent potser de salvació col·lectiva, com una decidida voluntat de permanència».

És ara el prestigiós estudiós Dominic Keown qui indaga sobre aquesta faceta d'home de compromís i de combat, subversiu al capdavant, del poeta Vicent Andrés Estellés. Keown se sent atret per «la seua lluita exemplar a través de tota la seua poesia per la tolerància i pel respecte dels

drets humans» la qual arriba a qualificar d'«enterament fulminant». L'assagista, fet i fet, redescobreix al lector els dos pilars bàsics del món poètic estellesià, «la col·lectivitat de la seua veu –la polifonia del seu diàleg amb altres escriptors– i la intenció netament ideològica no sols de confrontar l'impuls repressiu de l'execrable sistema franquista sinó també el desig de subvertir en tot moment la còmoda ortodòxia del fet establert: l'autosatisfacció introspectiva tan típica de la mentalitat occidental i de la seva volguda ignorància de l'experiència aliena».

L'assagista investiga sobre aquests extrems i situa al poeta en el context de la literatura catalana moderna, tot i advertir que defuig la unió totalitzadora dels acadèmics els quals han acabat per reduir la literatura a casa nostra a «un senzill esquema cronològic d'escoles, generacions i dècades». Esquema que d'altra banda i segons Keown ha silenciado l'esperit rebel d'autors com Salvat Papatge, Foix o el mateix Estellés. Un Estellés, reivindicador de les «pluralitats culturals», del mestissatge i enfrontat al «purisme exclusivista del nacionalisme conservador».

L'estudi de Keown, fortament assentat sobre el textualisme angloamericà o la literatura comparada, esdevé una eina útil i interessant, intensa, per tal de redescobrir un autor l'obra del qual ha estat inútilment bandejada els darrers anys.

Francesc Viadel

Vint-i-cinc anys de “país perplex”

País perplex de Josep Vicent Marqués, publicat per primera vegada en 1974, constitueix una anàlisi de les representacions distorsionades que els valencians tenen de la pròpia realitat valenciana i un intent de buscar en la pròpia estructura social les causes d'aquesta distorsió. La seua reedició ofereix l'oportunitat de tornar a reflexionar sobre les actituds dels valencians davant el seu país.

PAÍS PERPLEX

JOSEP-VICENT MARQUÉS

ED. TRES I QUATRE, VALÈNCIA, 2000

País perplex, que es reedita ara per tercera vegada, és un dels títols emblemàtics del procés d'interrogació radical sobre la realitat valenciana que havia inaugurat *Nosaltres els valencians*. Des d'un angle diferent, i sense compartir alguns dels supòsits de Fuster, el llibre de Marqués examinava la realitat valenciana a partir d'un diagnòstic inicial que venia enunciat en el mateix títol. La perplexitat –el país perplex– al·ludia a la gran quantitat de representacions distorsionades –tòpics, confusions i excuses– que els valencians tenen de la pròpia realitat.

Ara bé, el propòsit de Marqués no era refutar aquestes representacions distorsionades, grotesques sovint, de la realitat valenciana, sinó buscar en la pròpia estructura social les causes de la distorsió i «ordenar el confús conjunt de manies, despropòsits i afirmacions parcials». Entre aquest conjunt Marqués destacava el que ell en deia la «fosca consciència» i la «mala consciència». La primera inclouria manifestacions com les referències traumàtiques a madrilenys i catalans, el narcisisme... «manies» que constitueixen l'indicador d'una realitat amagada, escamotejada. D'altra banda, entre els exemples de «mala consciència» podríem citar les declaracions de va-

lencianíia, o les referències –i exaltacions– de la llengua valenciana, etc. El mecanisme consisteix a negar la realitat valenciana sota l'aparença d'una afirmació. Finalment, hi hauria, encara, les actituds purament negatives: es nega que hi haja una realitat valenciana diferent de la general espanyola o, si es reconeix, s'afirma que és una realitat secundària i que, per tant, més val deixar-la córrer. En tots aquests casos, la realitat es venja de l'intent d'emascarar-la, d'escamotejar-la, «impedint la normal formulació d'allò que no pot ser mai normal». D'aquí la confusió, la inseguretat, la incomoditat: la perplexitat.

Fa ja més de vint-i-cinc anys que es va publicar *País perplex*. La seua reedició després d'aquest temps planteja una reflexió inevitable: què en queda, d'aquella perplexitat que denunciava o constatava Marqués? De fet, aquesta tercera edició es presenta com un balanç, ja que s'hi han afegit textos d'altres autors i el mateix Marqués ha redactat un epíleg. L'evolució de les manifestacions de la fosca consciència a un valencianisme real, que Marqués suggeria com a possibilitat en la primera edició, no ha arribat a concretar-se en res. La mala consciència, en canvi, sí que ha evolucionat. En

l'actualitat s'ha convertit en una bona consciència sense complexos, conscient de la seua força, que no necessita presentar excuses.

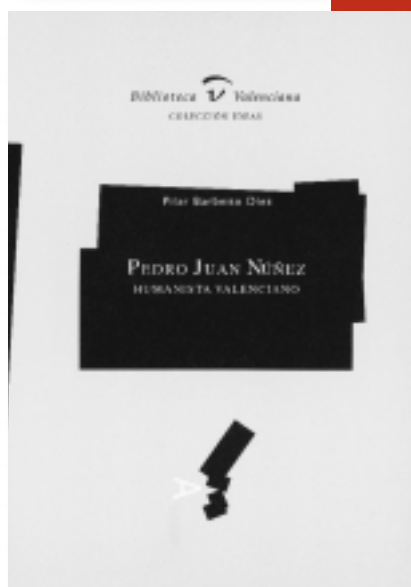
En l'epíleg redactat per a aquesta edició, Marqués es pregunta de nou per la sociologia de la reivindicació valencianista. Quins grups socials poden estar interessats objectivament a promoure algun tipus d'emancipació nacional? En la primera edició de «País perplex» Marqués encara havia de discutir amb els qui pensaven que al País Valencià no hi havia burgesia pròpiament, o que l'aparició d'una burgesia suposaria automàticament l'aparició de l'agent social del valencianisme. A hores d'ara ningú no dubta que la burgesia valenciana s'ha consolidat del tot. A més, es troba plenament representada en el govern autonòmic com un «aglomerat políticament estable de financers, grans i mitjans empresaris de la construcció i els seus materials i la promoció turística i immobiliària que ha integrat el cacicat tradicional del franquisme». El clima social actual, rutinàriament optimista, preocupat per *superar* els conflictes i no per solucionar-los, contribueix a donar estabilitat a aquest bloc. Què es pot oposar socialment a «aquesta llosa de terrazzo»? Marqués es mos-

tra escèptic respecte a la possible viabilitat d'un valencianisme conservador o centrista i enumera alguns sectors socials, dispersos i poc definits –treballadors precaris, botiguers, ecologistes, etc– que podrien constituir la base d'un possible moviment d'emancipació nacional, que per a Marqués només pot ser d'esquerra. Més encara: que només valdria la pena si fóra d'esquerra. Perquè per a Marqués la justificació del valencianisme no es troba en la necessitat de «recuperar» una identitat nacional, sinó en la seua capacitat de transformar una societat i crear una nova cultura alliberadora.

Enric Iborra

Cortes y *Furs* son dos temas que están íntimamente relacionados en la historiografía valenciana de esa centuria. Si resulta imposible analizar el texto jurídico sin conocer la institución –Cortes– en que aquél se debatió, aún lo es más estudiar éstas sin abordar el origen de la *Costum* y los *Furs*.

A lo largo de los últimos veinte años, diversos sectores de la Filología Clásica española han dedicado parte de sus tareas de investigación al estudio del humanismo y de los humanistas de nuestro país.

Biblioteca Valenciana

*Un focus cultural de la nostra
Comunitat Autònoma*

Educar les emocions

El darrer treball de Vicent Salvador: *Poesia, ciutat oberta*, ens arriba com un llibre de llibres, una àgora oberta als lectors i lectores que, després del plaer de la lectura, senten curiositat per endinsar-se en alguns dels seus mecanismes de funcionament.

POESIA, CIUTAT OBERTA.
INCURSIONS EN EL DISCURS POÈTIC CONTEMPORANI
VICENT SALVADOR
TÀNDEM EDICIONS.VALÈNCIA, 2000

És hora de tancar el llibre i reflexionar en silenci sobre la literatura i el plaer solitari de llegir, hora de prendre partit davant l'«amença» que suposa tanta realitat virtual per a la supervivència de l'educació literària, amb el sentit que li atorga Harold Bloom en *El cànon occidental*.

En el seu darrer treball, Vicent Salvador crida l'atenció del lector sobre l'educació íntima de la literatura, sobre el deure de deixar-la en herència als nostres joves, perquè només la literatura, al costat de la vida, sap educar les emocions: «els llibres no supleixen la vida, però la vida tampoc no supleix els llibres», apuntava Fuster en un dels seus extraordinaris aforismes.

Explica Salvador que la literatura és la gran creadora de llenguatges, ens llega un lèxic específic dels sentiments, posat a l'abast dels usuaris de la llengua: solitud, frustració, seducció, gelosia, desamor. I continua parlant de la vàlua de la literatura com a document i font de saviesa, per convertir-la, al capdavall, en aliment de l'imaginari col·lectiu, pel que fa a la seua capacitat a l'hora de construir mons alternatius. I a cavall entre la memòria col·lectiva i la configuració de l'imaginari cultural, segons Salvador, la producció literària d'un poble esdevé sovint una de les senyes d'identitat nacional.

Parlem ara i ací, proposa Salvador, d'una literatura que reclama una lectura literària, reposada i intensa. Una mena de casa habitable, l'espai on aprendre la vida dia a dia amb l'ajut de la màquina de pensar que és el llibre, on establir un autodiàleg de coneixement del món i de reconeixement de nosaltres mateixos dins d'ell. Llegir és, a més a més «un plaer que la solitud fa possible». És engrandir la vida», dià Harold Bloom en *Com llegir i per què?* o

Daniel Pennac en *Com una novel·la*, parlarà de la lectura com un acte de creació permanent, on el lector es troba en una solitud fabulosament poblada.

L'autor de *Poesia, ciutat oberta* ens ofereix una reflexió, concebuda a partir de la seua tria personal com a lector, sobre la metàfora com a productora de coneixement en un terreny multidiscursiu. Hi analitza el seu valor, la seua funció i la seua presència constant en els diferents registres del llenguatge, en el discurs científic, el pedagògic, el col·loquial, i sobretot, el literati. I vet ací un dels aspectes més interessants d'aquest volum: Salvador realitza un breu itinerari per la creació metafòrica dels poetes catalans i la tradició dels nostres proverbis, ancorant en els seus ports predilectes. Salpem amb Maria-Mercè Marçal per apropar-nos a les seues metàfores, i el seu saber traduir experiències corporals per mitjà de l'alquímia poètica, i de la mà de Vicent Andrés Estellés i la seua poesia de realitats, en el sentit fusterià, recorrem una geografia literària i cultural que abasta el continent sencer, fins al París de Baudelaire o les boires bàltiques d'Hamburg: «calla. Hamburg hamburg. On és hamburg/ és a la teua memòria al teu cor. No consultes/cap guia». En aquest viatge solitari de la lectura, trobem l'escriptor que vol salvar els mots en soledat: «Un jorn em van deixar/ a soles i entre uns mots per no morir-me», diuen els versos de Joan Valls. Les imatges i les metàfores de Josep Maria Llombart, Miquel Martí i Pol i d'Antoni Vidal Ferrando completen L'itinerari, sense amagar, com diu l'autor, una certa predilecció per l'anomenada generació dels cinquanta.

Lourdes Toledo

Correspondències i divergències de Joan Fuster

Aquest quart volum aplega la correspondència de Joan Fuster amb tres filòlegs valencians: Sanchis Guarnier, Josep Giner i Germà Colón. Ha estat preparat per Antoni Ferrando que n'ha escrit una llarga i orientadora «Introducció». El dossier epistolar té l'interés de constituir, en gran part, una crònica lúcida de la vida literària valenciana.

CORRESPONDÈNCIA IV

JOAN FUSTER

ED. ANTONI FURIÓ.

VOLUM PREPARAT PER ANTONI FERRANDO

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA | ED. 3 | 4. VALÈNCIA, 2000

Acaba d'aparèixer el quart volum de la *Correspondència* de Joan Fuster. Vet ací una iniciativa editorial que mereix l'aprovaçió i l'agraïment de tots els qui estan realment interessats en la nostra cultura. Cal remarcar, a més, que s'ha posat en marxa molt aviat, pocs anys després de la mort de Joan Fuster. Això, clar, comporta inconvenients o incomoditats pel fet que hi apareixen personatges encara vius, que es poden sentir «tocats» per alguna apreciació negativa tant per part de l'escriptor de Sueca com pel seus corresponents. Els editors, però, han considerat que calia no ajornar el projecte, i, en poc temps, disposem ja de quatre volums.

El lector d'ara, doncs, pot llegir les cartes en unes condicions i un context històric i cultural, del qual es trobaran allunyades les generacions del futur. De més a més, Fuster encara ens és molt pròxim. El coneixement que en tenim més o menys directe o personal, a més de la lectura dels seus llibres, es prolonga amb la possibilitat de llegir ja les seues cartes.

És possible que alguns lectors no hi hagen trobat les intimitats i confessions que solen donar-se en les correspondències. No els importarà, però, si el que els interessa és el Fuster intel·lectual i home d'acció en tant que tal. En aquest sentit el veiem ni més ni menys com ja el coneixíem com a amics o lectors. Ell anava al gra, com sempre, i es pronuncia sobre un fet, un personatge o una qüestió amb la curiositat, la intel·ligència, i la ironia que el caracteritzaven. Aquest quart volum té un interès molt particular. No hi trobem, com en els anteriors,

l'entrellat d'una correspondència centrada en la relació professional o literària amb els seus corresponents. El que el defineix, sobretot, és tota la problemàtica cultural, lingüística, cívica del País Valencià. En aquest sentit es pot considerar com una crònica, centrada en la vida literària valenciana dels anys cinquanta. Aquesta és, si més no, la substància del bloc de cartes de Fuster amb Sanchis Guarner. Aquest es trobava aleshores confinat políticament a la ciutat de Palma. Fuster li conta el que «passa» a València, i que ell veu i viu de ben a prop, però amargat, perquè tenia ben clar com havia de ser una autèntica vida literària, cultural i, en la mesura del possible en aquells anys, política. «Ací —diu— tot marxa normalment, és a dir, anormalment». La conclusió nítidament formulada de tot això, serà per a Fuster desvincular-se d'aquelles «capelletes», amb els seus respectius poetes i gramàtics, i tirar al recete pel seu compte, amb el seu fabrisme i la seua idea de normalitat cultural i cívica.

Les cartes creuades amb Josep Giner, tenen també l'interès de posar de relleu, per una banda, les discrepàncies lingüístiques i ideològiques entre tots dos; per l'altra el testimoni de Josep Giner com a canal de difusió de llibres en català, sovint mal «pagat» o defraudat.

Finalment, les cartes amb Germà Colón —ja dels anys de la transició— tenen el caràcter d'una correspondència normal entre dos investigadors ocupats en les seues respectives feines.

Josep Iborra